بسم الله الرحمن الرحیم

اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ وَ عَجِّلْ فَرَجَهُمْ

تاریخ معاصر ایران

کلیهٔ رشته‌ها (به استثنای رشته‌های ادبیّات و علوم انسانی ــ علوم و معارف اسلامی)

پایهٔ یازدهم

دوره دوم متوسطه

وزارت آموزش و پرورش
سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

نام کتاب: تاریخ معاصر ایران ـ پایهٔ یازدهم دورهٔ دوم متوسطه ـ ۱۱۱۲۲۰
پدیدآورنده: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
مدیریت برنامه‌ریزی درسی و تألیف: دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری
شناسه افزوده برنامه‌ریزی و تألیف: علی‌اکبر ولایتی، جلیل عرفان‌منش، غلامرضا میرزایی و یعقوب توکّلی (اعضای گروه تألیف) ـ با همکاری‌مسعود جوادیان و حشمت‌الله سلیمی (بازنگری و اصلاح زیرنویس‌ها)ـ محمّدرضا سرشار و سید اکبر میرجعفری (ویراستار)
مدیریت آماده‌سازی هنری: اداره کلّ نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
شناسه افزوده آماده‌سازی: احمدرضا امینی (مدیر امور فنی و چاپ) ـ طاهره حسن‌زاده (طراح جلد) ـ زهره بهشتی شیرازی (صفحه‌آرا) ـ صادق صندوقی، مجید غزنوی (تصویرگران) ـ سیده فاطمه محسنی، رضا جعفری، علیرضا کاهه، سپیده ملک‌ایزدی، حمید ثابت‌کلاچاهی و مریم دهقان‌زاده (امور آماده‌سازی)
نشانی سازمان: تهران: خیابان ایرانشهر شمالی ـ ساختمان شمارهٔ ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی)
تلفن: ۹ـ۸۸۸۳۱۱۶۱، دورنگار: ۸۸۳۰۹۲۶۶، کدپستی: ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹
وبگاه: www.chap.sch.ir و www.irtextbook.ir
ناشر: شرکت چاپ ونشر کتاب‌های درسی ایران: تهران ـ کیلومتر ۱۷ جادهٔ مخصوص کرج ـ خیابان ۶۱ (داروپخش) تلفن: ۵ـ۴۴۹۸۵۱۶۱، دورنگار: ۴۴۹۸۵۱۶۰،
صندوق پستی: ۱۳۹ـ۳۷۵۱۵
چاپخانه: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران «سهامی خاص»
سال انتشار و نوبت چاپ: چاپ نهم ۱۴۰۴

شابک ۰ـ۱۳۴۹ـ ۰۵ـ۹۶۴
ISBN: 964_05_1349 _ 0

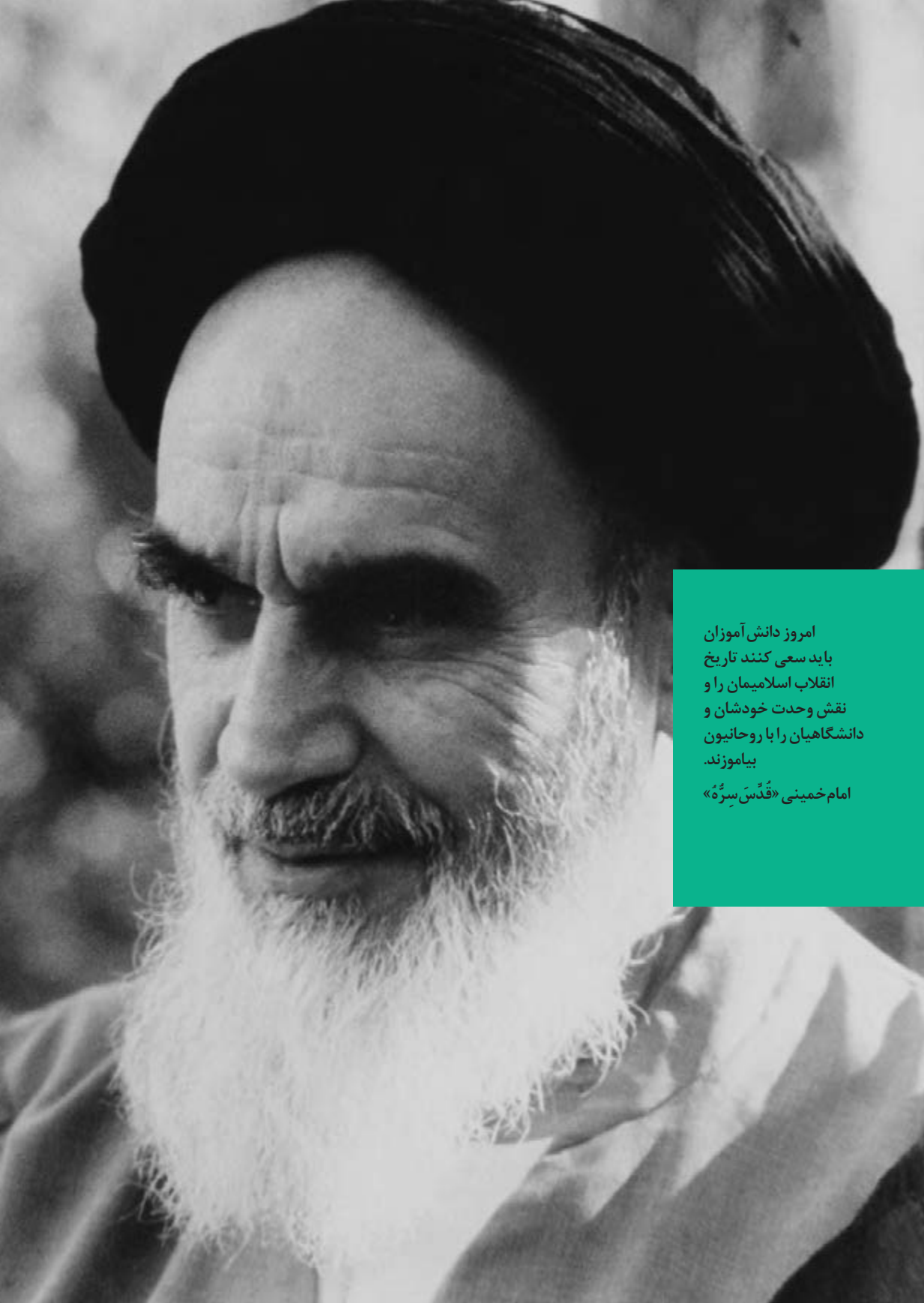

امروز دانش‌آموزان
باید سعی کنند تاریخ
انقلاب اسلامیمان را و
نقش وحدت خودشان و
دانشگاهیان را با روحانیون
بیاموزند.

امام خمینی «قُدِّسَ سِرُّهُ»

کلیهٔ حقوق مادی و معنوی این کتاب متعلّق به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش است و هرگونه استفاده از کتاب و اجزای آن به‌صورت چاپی و الکترونیکی و ارائه در پایگاه‌های مجازی، نمایش، اقتباس، تلخیص، تبدیل، ترجمه، عکس‌برداری، نقاشی، تهیهٔ فیلم و تکثیر به هر شکل و نوع، بدون کسب مجوّز از این سازمان ممنوع است و متخلّفان تحت پیگرد قانونی قرار می‌گیرند.

فهرست مطالب

سخنی با دبیران گرامی
سخنی با دانش آموزان عزیز
مروری بر پیشینه و تاریخ ایران از آغاز تا دوران قاجار (برای مطالعه) ۱
درس اوّل ــ حکومت قاجار از آقامحمّدخان تا محمّدشاه ۱۷
درس دوم ــ دوران ناصرالدین‌شاه ۲۷
درس سوم ــ زمینه‌های نهضت مشروطه ۳۷
درس چهارم ــ آغاز حرکت مردم علیه استبداد داخلی و استعمار خارجی ۴۳
درس پنجم ــ مشروطه در دورهٔ محمّدعلی شاه ۵۲
درس ششم ــ دورهٔ دوم مشروطه (۱۲۸۸ــ ۱۲۹۳ش) ۶۱
درس هفتم ــ کودتای ۱۲۹۹ ۷۳
درس هشتم ــ رضاخان؛ تثبیت قدرت ۸۲
درس نهم ــ ویژگی‌های حکومت رضاشاه ۹۰
درس دهم ــ سقوط رضاشاه ۹۹
درس یازدهم ــ اشغال ایران توسّط متّفقین و آثار آن ۱۰۶
درس دوازدهم ــ نهضت ملّی شدن صنعت نفت ۱۱۳
درس سیزدهم ــ زمینه‌های کودتای ۲۸ مرداد ۱۱۹
درس چهاردهم ــ کودتای بیست و هشتم مرداد ۱۲۹
درس پانزدهم ــ ربع قرن سیطرهٔ آمریکا بر ایران ۱۳۵
درس شانزدهم ــ زمینه‌ها و هدف‌های اصلاحات آمریکایی در ایران ۱۴۲
درس هفدهم ــ پیدایش نهضت روحانیت و اوج‌گیری بیداری اسلامی ۱۴۶
درس هجدهم ــ قیام ۱۵خرداد ۱۵۲
درس نوزدهم ــ تحولات ایران پس از تبعید امام خمینی ۱۶۲
درس بیستم ــ ایران در مسیر انقلاب اسلامی ۱۷۳
درس بیست‌ویکم ــ پیروزی انقلاب اسلامی ۱۸۱
درس بیست‌ودوم ــ دولت موقت مهندس مهدی بازرگان ۱۹۰
درس بیست وسوم ــ اوّلین دورهٔ ریاست جمهوری ۱۹۹
درس بیست و چهارم ــ جنگ تحمیلی رژیم بعثی حاکم بر عراق علیه ایران ۲۱۰
درس بیست وپنجم ــ آرمان‌ها و دستاوردهای انقلاب اسلامی ۲۲۰
درس بیست و ششم ــ بیداری اسلامی در جهان اسلام ۲۳۴

سخنی با دبیران گرامی

۱. در نگارش این کتاب، سعی بر این بوده است که به‌جای شیوهٔ «وقایع‌نگاری» و «تاریخ‌نگاری نقلی» که به شرح رویدادها و توصیف حوادث می‌پردازد، از شیوهٔ «تاریخ‌نگاری علمی و تحلیلی» استفاده شود. در این شیوه به‌جای پرداختنِ صرف به حوادث، به روابط علّت و معلولیِ رویدادها، توجه می‌شود و در چارچوبی تحلیلی، با نگاهی مستدل و با بهره‌گیری از اسناد و مدارک، رویدادهای تاریخی را بررسی می‌کنیم.

۲. در این کتاب کوشش شده است تا از آوردن اسامی، نام‌ها، و یا جدول‌های غیرضروری خودداری گردد. با این وجود، از دبیران محترم تاریخ و طراحان سؤال‌های امتحانی تقاضا شده است از طرح سؤال‌ها و موضوع‌ها، با رویکرد «حافظه‌مداری» که، در شیوه‌های وقایع‌نگاری و تاریخ‌نگاری نقلی متداول است اجتناب ورزند و به جنبه‌های تحلیلی وقایع تاریخی توجه بیشتری مبذول فرمایند.

۳. مطالبی تحت عنوان «بیشتر بدانید» و «برگی از تاریخ»، با هدف افزودنِ اطلاعات تاریخی دانش‌آموزان، به مباحث درس اضافه شده است. از این مطالب، و آنچه که در پی‌نوشت‌ها آمده است در امتحان‌های نیمسال و پایان سال، سؤالی طرح نمی‌گردد.

۴. فهرست منابع این کتاب، در سایت سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، در دسترس است.

هدف‌های آموزشی درس تاریخ معاصر ایران

همکار گرامی انتظار می‌رود با تدریس درس تاریخ معاصر ایران، دانش‌آموزان نسبت به هدف‌های اصلی آن درس شناخت و درک نسبی پیدا کنند. بنابراین توصیه می‌شود به هنگام تدریس و ارزشیابی در طول سال تحصیلی، هدف‌های زیر را مدنظر قرار دهید :

۱. چگونگی تأسیس، استقرار و تثبیت حکومت قاجار با توجه به زمینه‌ها و عوامل داخلی و خارجی

۲. اهداف و رقابت‌های استعماری دولت‌های بزرگ اروپایی (انگلستان، روسیه و فرانسه) در ایران در دهه‌های نخست حکومت قاجار

۳. شخصیت و مدیریت شاهان و کارگزاران عالی‌رتبهٔ حکومت قاجار

۴. نفوذ و دخالت‌های مستمر انگلستان و روسیه در امور ایران در طول دوران حاکمیت سلسلهٔ قاجار

۵. ساخت اجتماعی و اقتصادی ایران (صورت‌بندی اجتماعی و اقتصادی) و تحولات آن در عصر قاجار

۶. آثار و پیامدهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی گسترش مناسبات و ارتباطات بین‌المللی، به‌ویژه روابط با کشورهای اروپایی

۷. زمینه‌ها و عوامل جنبش‌های مردمی در دورهٔ قاجار با تکیه بر جنبش تنباکو و انقلاب مشروطه

۸. نتایج و پیامدهای جنبش تنباکو و انقلاب مشروطه

۹. نقش اجتماعی، فرهنگی و سیاسی روحانیت، به‌ویژه در مخالفت و مبارزه با استبداد داخلی و استعمار خارجی

۱۰. شکل‌گیری گروه روشنفکران و نقش اجتماعی و سیاسی آنان

۱۱. تأثیر و پیامدهای دو جنگ جهانی بر اوضاع ایران

۱۲. ظهور، استقرار و سقوط دیکتاتوری رضاشاه با توجه به زمینه‌ها و عوامل داخلی و خارجی

۱۳. اهداف و نتیجهٔ اقدامات رضا شاه

۱۴. رقابت قدرت‌های بزرگ (انگلستان، شوروی و آمریکا) برای نفوذ و سلطه بر ایران بعد از شهریور ۱۳۲۰

۱۵. جنبش ملی شدن صنعت نفت (زمینه، عوامل و نتایج)

۱۶. کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ با تأکید بر عوامل داخلی و خارجی

۱۷. نفوذ و سلطهٔ سیاسی، نظامی و اقتصادی آمریکا بر ایران پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲

۱۸. زمینه‌ها و عوامل نهضت اسلامی مردم ایران

۱۹. نقش امام‌خمینی در مبارزه با سلطهٔ خارجی و وابستگی حکومت پهلوی

۲۰. معترضان و مخالفان حکومت پهلوی (دیدگاه و روش مخالفت و مبارزه)

۲۱. انقلاب اسلامی و سرنگونی نظام سلطنتی پهلوی در ایران

۲۲. استقرار و تثبیت نظام جمهوری اسلامی

۲۳. دسیسه و توطئه‌های قدرت‌های خارجی به‌ویژه آمریکا بر ضدّ جمهوری اسلامی ایران

۲۴. اقدامات خرابکارانه و فعّالیت‌های گروهک‌های تروریستی و ضدانقلاب داخلی

۲۵. ایستادگی ملت ایران در برابر توطئه و دشمنی‌های دشمنان خارجی و داخلی انقلاب اسلامی

۲۶. جنگ تحمیلی عراق بر ضدّ ایران و دفاع ملّت ایران در برابر متجاوز و پیامدهای آن

۲۷. رهبری و مدیریت حضرت امام‌خمینی و حضرت آیت‌اللّه خامنه‌ای

۲۸. دستاوردهای انقلاب اسلامی (استقلال در ابعاد سیاسی، اقتصادی و فرهنگی)

۲۹. بیداری اسلامی در ایران و سایر کشورهای اسلامی

گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری

نظرسنجی کتاب درسی

سخنی با دانش‌آموزان عزیز

از آنجا که درس تاریخ جزو درس‌های تخصصی شما نیست، چه بسا تصوّر کنید که این درس اهمیّتی ندارد و شما تنها برای نمره قبولی باید آن را بخوانید. این تصوّر در نگاه اوّل درست به نظر می‌رسد! شما حق دارید برای امور زندگی خود برنامه داشته باشید و به آینده بیندیشید. آینده‌نگری شما و برنامه‌ریزی‌تان برای آن با توجه به چه چیزهایی صورت می‌گیرد؟ شناختی که از خود دارید؛ ارزیابی و شناختی که از شرایط موجودتان دارید؛ و نیز ارزیابی‌تان از آینده.

امّا بیایید طور دیگری به این موضوع بیندیشیم؛ شما چه قدر خود را می‌شناسید و شخصیت کنونی‌تان محصول چه چیزهایی است؟ خواهید گفت : قدری از آن محصول وراثت است، یعنی خصوصیات جسمانی، فکری و به‌ویژه اخلاقی که از طریق گذشتگان به شما رسیده است. تعلیم و تربیت و زندگی خانوادگی، محیط اطراف و دوستان و آشنایان و تحوّلات اجتماعی و نیز تجارب شخصی هم بخشی از آن را شامل می‌شود. آیا اینها چیزی جز گذشته و در واقع چیزی جز تاریخ‌اند؟ اکنون به «شرایط موجود» توجّه کنید؛ آیا «شرایط موجود» در یک تأمّل هرچند سطحی، چیزی جز حاصل حوادث، تحوّلات و عملکردهایی است که گذشتگان ما نقش اصلی را در شکل‌گیری آن داشته‌اند؟

بنابراین، هرچه در گذشته بیشتر تأمل کنیم، هم خود را بهتر می‌شناسیم و هم جامعه‌مان را؛ زیرا همهٔ پدیده‌ها و رفتارهای فردی و اجتماعی، ریشه در گذشته دارد. با شناخت بیشتر این ریشه‌ها، می‌توانیم ارزیابی درست‌تری از خود داشته باشیم، از کرده‌های‌مان خواه فردی، خواه اجتماعی درس بگیریم. می‌توانیم راه حل‌های مناسب برای مشکلات و مسائل اجتماعی ارائه کنیم، نیازهای واقعی‌مان را تشخیص دهیم و در راه سعادت و کامیابی گام برداریم. به همین دلیل است که بخش‌های قابل توجّهی از آیات قرآن کریم و کلام همه بزرگان و دانشمندان به ذکر تاریخ و توصیهٔ مطالعه و تأمل در آن اختصاص دارد. تاریخ پیامبران، اقوام، جوامع، و نیز زنان و مردانی که اکنون دیگر در میان ما نیستند. به علاوه همچنان که، می‌دانیم تاریخ تنها ذکر اعمال پادشاهان و تحوّلات سیاسی جوامع نیست بلکه سرگذشت علوم و فنون، هنرها و هنرمندان، ورزشکاران و قهرمانان، همه و همه تاریخ است و هر یک جنبه‌هایی از زندگی اجتماعی انسان را شامل می‌شود که مطالعه آن مفید و لذت بخش است.

تاریخ دانشی بسیار گسترده است و در ساعات محدود درسی نمی‌توان به اندازهٔ کافی بدان پرداخت. پس چه باید کرد؟ برای شما که درس تاریخ جزو درس‌های تخصصی‌تان نیست و تنها بخش کوچکی از برنامه‌های آموزشی‌تان را شامل می‌شود، مطالعهٔ تاریخ معاصر ایران، ضروری‌تر به‌نظر می‌رسد. این دوره از تاریخ به ما نزدیک‌تر است و نتایج حوادث و تحولات مربوط به آن، ملموس‌تر و زنده‌تر. شما در آینده هر رشتهٔ تحصیلی و نیز هر شغلی را انتخاب کنید و به اصطلاح جامعه‌شناسان، هر نقش اجتماعی را که ایفا نمایید، به مطالعهٔ تاریخ نیازمندید به‌ویژه هر چه بیشتر رشد کنید و بزرگ‌تر شوید ارزش آن را بهتر و بیشتر درخواهید یافت.

تاریخ معاصر ایران حوادث تلخ و شیرین بی‌شماری را به خود دیده است که در این کتاب به گونه‌ای فشرده و خلاصه، با بخش‌هایی از آن آشنا می‌شوید.

برای مطالعه

مروری بر پیشینه و تاریخ ایران از آغاز تا دوران قاجار

ایران کشوری ریشه‌دار و کهن است. مردم ایران دارای ۷۰۰۰ سال تاریخ و تمدن درخشان هستند. تاریخ فرهنگ و تمدن ایران را می‌توان به دو دورهٔ پیش از اسلام و بعد از اسلام تقسیم کرد. دورهٔ پیش از اسلام نیز به دوران قبل از آریایی‌ها و بعد از آریایی‌ها تقسیم می‌شود.

ایران پیش از اسلام

از بررسی آثاری که تاکنون توسط باستان‌شناسان کشف شده‌اند، معلوم می‌شود، سفال و سفال‌های لعاب‌دار و ساخت چرخ سفالگری (در هزاره‌های ششم تا چهارم پیش از میلاد) توسّط ساکنان فلات ایران (قبل از ورود آریایی‌ها) اختراع شده است. همچنین، ساخت ارّابه‌های چهارچرخ[۱]، پرورش اسب و معماری طاق‌های هلالی گنبد شکل، از ابداعات ایرانیان بوده است که توسّط ایلامی‌ها به سومر و از آنجا به دیگر نقاط جهان کهن رفته و رواج یافته است. در این میان می‌توان از مکان‌های مهمّ باستانی نظیر شهر سوخته (در سیستان)، تپهٔ سیلک[۲] (در کاشان) و تپهٔ مارلیک (در گیلان) نام برد. همچنین ایرانیان در پیدایش خط به‌عنوان یکی از مراحل مهم تمدن‌سازی و تولید میراث معنوی جهان از قبیل اندیشه‌های دینی، فلسفی، علم اعداد، نجوم و ریاضی سهم چشمگیری داشته‌اند. سرچشمهٔ بسیاری از امور فرهنگی از فلات ایران آغاز شده است. در حدود ۳۰۰۰ سال قبل از میلاد، آریایی‌ها به فلات ایران[۳] مهاجرت کردند. آنها سرزمینی را که در آن وارد شده بودند ایران یعنی سرزمین آریایی‌ها نامیدند.

---

۱. برای اطلاع بیشتر، ن. ک : گیرشمن، *ایران از آغاز تا اسلام*، صص ۱۳، ۱۸، ۳۱، ۳۸ و ۶۸

2. sialk

۳. کلمه ایران دست کم در حدود قرن سوم قبل ازمیلاد در منابع یونانی آمده است. شکل یونانی ایران ariane است.

اقوام آریایی[1] شامل مادها، پارس‌ها و پارت‌ها بود که در غرب، جنوب و شمال شرقی فلات ایران ساکن شدند. اقوام ایرانی پس از استقرار و تثبیت موقعیت و مرزهای جغرافیایی خود، برای رفع نیازهای متقابل خویشتن با یکدیگر روابط مسالمت‌آمیزی داشتند و در هم‌گرایی عمومی به سر می‌بردند.

پس از مدّتی، زردشت که پیامبر ایران باستان است در میان ایرانیان ظهور کرد. او مردم را به پیروی از خدای یگانه که اهورامزدا نام داشت، دعوت کرد و مروّج اندیشه، گفتار و کردار نیک بود. اعتقاد به سرای آخرت و جهان پس از مرگ، عقیده به آخرالزمان و ظهور یک منجی که حکومتی با عدل و داد و به‌دور از ناپاکی و ستم برپا خواهد کرد، از بنیان‌های استوار و اعتقادی ایرانیان بوده است که آن‌ها را از سایر ملل دوران باستان متمایز می‌ساخت[2].

آثار یافت‌شده در شهر سوخته

قدر مسلّم ایرانیان پیش از اسلام همچون اعراب دوران جاهلیت بت‌پرست نبودند، همانند یونانیان، رب‌النّوع‌های متعدد را نمی‌پرستیدند و یا همچون هندوها گاوپرست نبودند. فرمانروایان سلسله‌های ایران باستان، به رغم همهٔ خصلت‌های نیک و بد که تاریخ دربارهٔ آنها ثبت کرده است، هیچ گاه همچون فراعنهٔ مصر باستان ادّعای خدایی نمی‌کردند؛ زیرا ایرانیان مردمانی حق‌جو و یکتاپرست بودند.[3]

---

۱. آریا airya یا آرین Aryan در اوستا که کهن‌ترین متون پارسی به‌جا مانده است. خاستگاه ایرانیان «ایئریانم ویجو» Airyanemvaejo آمده که در زبان پهلوی «ایران ویج» Eranvej می‌باشد که مرکب از دو واژهٔ «ایران» و «ویج» به معنی تخمه و نژاد ایرانی و هنگامی که مکانی به این نام نامیده می‌شود به منزله جایگاه ایرانیان است. (ن.ک : پورداوود، *یشت‌ها*، آبان یشت، بندهای ۱۷ و ۱۰۴)

۲. برای اطلاع بیشتر ن.ک : مجلسی، *بحارالانوار*، ج ۵، ص ۳۷۹.

۳. ن.ک : معین، *مزدیسنا و تأثیر آن در ادبیات فارسی*، ص ۴۱. برای اطلاع بیشتر، ن.ک : عرفان منش، *حیات معنوی ایرانیان*، صص ۳۰ـ۱۸.